

# Anadolu Medeniyetleri Müzesi Koleksiyonunda Bulunan Bir Ermeni Haçı

*Meryem ACARA ESER\**

## Özet

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan bronz bir tören haçı biçimi ve süslemesi ile dikkati çeker. Alt kolu günümüze gelen haçın, kolunun bir ucu üç yapraklı yonca ile sonlanmaktadır, diğer uçtaki üç yapraklı yonca kırıktır. Ayrıca kolun altında tören sırasında taşınabilmesi için bir sap bulunur. Haçın yüzeyi iç içe geçen ramiler ve birleşme yerlerindeki palmet ve yürek motiflerinden oluşan bitkisel bir kompozisyonla bezelidir. Biçim ve süsleme açısından özellikle Ermeni kaçkarlarındaki haçlara benzerlik gösteren eserin süsleme, kompozisyon ve üslubu Anadolu Selçuklularının süslemeleri ile aynı özellikleri gösterir. Benzer örneklere göre 12. yüzyılın sonu-13. yüzyılın ilk yansına tarihlenebilecek haç Ermeni sanatının tipik bir örneğidir.

**Anahtar Sözcükler:** Ermeni, Anadolu, Selçuklu, haç, kaçkar

## Abstract

A bronze processional cross from the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara is rather interesting because of its shape and decoration. Only the lower arm of the cross has been survived and it has a three lobed trefoil end in both sides but one of them is broken. Also it has a handle under the arm for carrying this piece during the ceremony. A vegetal composition can be seen on the surface of the cross which consists of rami motives with simmetrical crossing and palmet and heart motives in the uniting points. The shape and decoration of this piece is similar to the crosses on the Armenian khatchk'ars but also its decoration, composition and stylistic features has very similar characteristics with the decoration of the Anatolian Seljuks. This cross which can be dated to 12-13\* centuries according to the other examples and it is a typical production of the Armenian art.

**Key Words:** Armenian, Anatolian, Seljuks, cross, khatchk'ar (stone cross)

---

\* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi koleksiyonunda bulunan ve günümüze alt koluna ait bir kısmı gelebilen bronz haç, biçimi ve süslemesi ile dikkati çeker<sup>1</sup> (Resim 1).

Haç, Hıristiyan sanatında sembolik anlamı, süsleme öğesi olması ve liturjideki<sup>2</sup> yeri nedeniyle önem taşır. İsa'nın çarmıha gerilişi, ölüme karşı zaferi, Hıristiyan inancı ve imparatorlar için düşmanlara karşı kazanılan zaferin sembolüdür. Roma İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde askeri törenler, ayinler ve zafer kutlamalarında taşınan standart, vexillum ve tropaeumların<sup>3</sup> yerini Bizans Dönemi'nde haç almış ve 4. yüzyılın sonlarında büyük boyutlu bir haç, taç giyme törenlerinin önemli unsurlarından biri haline gelmiştir.

Haç kültürü, 4. yüzyılda, Büyük Konstantin'in Milvian Köprüsü'ndeki savaş sırasında gördüğü rüyadan sonra önem kazanır<sup>4</sup>. Büyük Konstantin Dönemi tarihçisi Eusebius'a göre; İmparator rüyasında, gökyüzünde parlayan bir haç ve EN TOYTOÛ NIKΑ (Bunda Kazanacaksın) yazısını görür. İmparator, savaşı zaferle sonuçlandırdıktan sonra haç imgesini Hıristiyanlığın kullanımına özgü kılar (Rice, 1998:13-14) ve haç, özellikle İkonoklasmus Döneminde (726-843), tapınılmasına, tasvir edilmesine izin verilen tek simge haline gelir (Cotsonis, 1994:5).

Haç, taç giyme ve kabul törenleri gibi imparatorluk seremonilerinin, savaş sırasında ve zaferle başkente dönüldüğünde askeri törenlerin ve dini törenlerin önemli bir parçasıdır<sup>5</sup>. Dini törenler arasında; bayram günlerinde kilise ile saray arasında yapılan yürüyüşlerde, doğal afetlerden sonra kentte yapılan ayinlerde haç taşındığı, yazılı ve görsel kaynaklardan bilinmektedir (Cotsonis, 1994:8-10).

Haçın kullanıldığı törenlerden en önemlisi, Hıristiyan dininin de temeli olan Ökaristi'dir. "Küçük Giriş"<sup>6</sup> sırasında taşınan haçın yatay kollarında, bazı örneklerde, İsa'nın başlangıç ve son olduğunu sembolize eden, alfabenin ilk ve son harfleri olan "A" ve "\_" aslıdır<sup>7</sup>. Tören ve takdis haçlarının farklı boyutlarda olduğu görülmektedir. Küçük boyutlu haçları rahip ayin sırasında elinde tutar, büyük haçlar ise İsa'nın Doğumu (25 Ara-

<sup>1</sup> Haç, 29.4.1981 tarihinde, İhsan Soy dal'dan zoralmı yolu ile müze koleksiyonuna dahil edilmiştir. (env.no.27.229.81)

<sup>2</sup> Liturji: Kelime anlamı "ayin, ibadet'tir. İmparatorluk, doğum, ölüm, vaftiz, Ökaristi belli başlı liturjilerdir.

<sup>3</sup> Standart: Alem, bayrak; Vexillum: Törenlerde taşınan askeri alem, bayrak; Tropaeum: Mağlup edilen düşmanın silahlarının asıldığı ağacın gövdesi (Cotsonis, 1994:118).

<sup>4</sup> Milvian Köprüsü: Tiber ırmağı üzerindeki köprü, Roma'ya 3 km. uzaklıktadır (Gregory ve Cutler 1991,2:1375).

<sup>5</sup> İmparatorluk seremonileri ve askeri törenler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cotsonis, 1994:9, 11.

<sup>6</sup> Küçük Giriş: Kutsal kitap liturjisinin girişi olan ayindir. Diakon, rahipler ve hizmetkarlar eşliğinde İncil'i nefteki akardan alarak, templonun arkasındaki altara taşır.

<sup>7</sup> İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki ve Cenevre, George Ortiz Koleksiyonundaki örnekler için bkz. Dodd, 1987:res.1,8.

lık), Müjde (25 Mart) gibi bayramlarda veya Paskalya'dan önceki perhizin üçüncü pazarında yapılan ayinlerde tören alayının başında taşınır (Galavaris, 1994:96)<sup>8</sup>. Tören alaylarında taşınan haçlar "Latin haçı" tipindedir<sup>9</sup>. Kollar merkezden uçlara doğru genişler ve genellikle ikişer damla, daire veya üç yapraklı yonca ile sonlanır. Diğer kollardan daha uzun olan alt kolda, ahşap bir asanın geçirilebileceği silindirik bir parça bulunur. Bu çalışmada tanıtacağımız örnekte olduğu gibi, alt kolda, elde tutulabilecek düz bir sapı olan haçlar ise takdis etmek amacı ile kullanılırlar. Haçların boyutları kullanıldığı kilisenin büyüklüğüne, törenin niteliğine veya adağı yapan kişiye bağlıdır (Dodd, 1987:168)<sup>10</sup>.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki haç kolunun mevcut yüksekliği 7 cm. (sapsız)-9.1 cm. (saplı), kalınlığı 0.3 cm.dir. Haç kolunun bir ucunda üç yapraklı yonca bulunur, orta yaprak sivri uçlu diğerleri yuvarlaktır, kolun diğer ucundaki üç yapraklı yonca ise eksiktir (Resim 1). Kolun alt kısmında tören sırasında taşınabilmesi ve takdis ederken kullanılabilmesi için sap yer almakla birlikte kırıktır.

Arka yüzü düz olan haçın yüzeyi alçak kabartma tekniğinde bitkisel motifler ile bezelidir (Resim 2-3). Anadolu Selçuklu Dönemi süslemeleri ile aynı üslup özelliklerini gösteren kompozisyonda, kıvrık dal ve ramilerin yer aldığı, birbirinin içine geçen iki sıra örgünün oluşturduğu çerçeveler içinde, kıvrık dal ve ramilerin birleşme noktalarında alternatifli olarak palmet ve yürek motifi yer almaktadır. Kolun ucunda, 1.8 cm. çapında bir, üç yapraklı yonca biçimindeki kısmın her yaprağında 0.9 cm. çapında birer daire bulunmaktadır. Çerçevelerin içi orijinalde boş olabileceği gibi, günümüze ulaşmayan renkli taşlarla veya kutsal kişilerin tasvirlerini içeren kakma levhalarla bezenmiş de olabilir<sup>11</sup>.

Haçın, biçim ve süsleme açısından en yakın benzerleri Ermeni örneklerinde görül-

<sup>8</sup> Paskalya, Hıristiyanların her yıl, İsa'nın dirilişini kutladıktan bayramdır. Paskalya kutlama tarihi Mart ayının 14. gününü izleyen Pazar günü olarak saptanmıştır (Meydan Larousse, 1972,9: 925)

<sup>9</sup> Diğer haç tipleri; Yunan haçı, Çapa haçı, Malta haçı. Çifte haç, Papalık haçı, Patriklik haçı, Rus haçı.

<sup>10</sup> Farklı boyutlardaki haçlar arasında; New York, Metropolitan Müzesi'ndeki Antakya Haçı (Y.148.5 cm.), İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Ermenice yazıtlı haç (Y58 cm.), Washington, D.C., Dumbarton Oaks Koleksiyonu'nda Phela Hazinesinden haç (Y.47.6 cm.), Vatikan Müzesi'nde II. Justin Haçı (Y.40 cm.), Baltimore, Walters Art Gallery'de 1. Hama Hazinesinden iki haç (Y.33.8 cm.), Kahire Ulusal Müze si'nde Luxor Haçı (Y.29.9 cm.), Cenevre, George Ortiz Koleksiyonundaki iki haç (Y.24.7 ve 21.8 cm.), Baltimore, Walters Art Gallery'de 2. Hama Hazinesinden iki haç (Y.18.6 ve 17 cm.), Baltimore, Walters Art Gallery'de 1. Hama Hazinesinden iki haç (Y.11.9 ve 10.9 cm.) örnek verilebilir (Dodd, 1987:167-168).

<sup>11</sup> Örnekler için bkz. Cotsonis, 1994:res.7 (II Basileios Menologyası, Roma Biblioteca Apostolica Vaticana-gr.1613, 192; 26 Ocak Depremi için yapılan ayinde taşınan haç); res.9 (Ravenna San Vitale, Justin-yen mozaiğinde Piskopos Maximianus'un taşıdığı haç); res.20a (Cenevre Musef d'art et histoire, Tören haçı), res.22a-b (Vatikan, St.Peter hazinesi, II. Justin haçı).

mektedir. Ermenilere ait, günümüze ulaşabilen maden haçlar az sayıda olmakla birlikte, haç tasvirli çok sayıda kaçkar<sup>12</sup> bulunmaktadır. Bu haçlar "Tanrı"yı veya "yaşam ağacı"ni simgeler (Nersessian, 2001:110). Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki haçın biçim açısından en yakın benzeri, Londra, British Museum'daki (env.no.M&LA 1977,5-5,1) kaçkarda görülür (Resim 4). Sewan, Noraduz Mezarlığı'nda bulunan "Aputaylı'nın kaçkarı", üzerindeki yazıt ile 1225 yılına tarihlenebilmektedir (Nersessian, 2001:111-112, no. 14). Biçim açısından benzer haç tasvirlerini içeren kaçkar örneklerini çoğaltmak mümkündür; Siunik', Vayots Dzor'da bulunan ve 12.-13. yüzyıllar arasında tarihlenen kaçkardaki haçın yüzeyi düz bırakılmıştır (Nersessian, 2001:112, no.15); Saghmos'da bulunan kaçkar (yaklaşık 1200) (Resim 5); İmirzek'den (bugün Etchmiadzin Patrikliği) Grigor Khaghbakchian'ın kaçkarı (1233) (Resim 6); Haghartsin'de Kurtarıcı (İsa) Kilisesi'ndeki kaçkar (1250); Noravan, Eghenadzor'dan, sanatçısının Mamik olduğu bilinen kaçkar (1308) (Resim 7)<sup>13</sup>. Grigor Khaghbakchian'ın kaçkarı (Resim 6) ve 13. yüzyıla tarihlenen, Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin güney girişinin yanındaki kaçkar (Azarian ve Manoukian, 1977:res.37), biçiminin yanı sıra bezeme ve üslup açısından da Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki haça benzerlik gösterir.

Ermeni el sanatı ürünlerinde karşılaştırabileceğimiz az sayıdaki örneklerden biri St. Petersburg, Ermitage Müzesi'nde bulunan "Skevra Röliker-Triptikonu" dur (env.no. AR 1572) (Resim 8). Yazıtından 1293 yılında Skevra Manastırı'nda, başrahip Kostan-din'in isteği ile manastırın "Kutsal Kurtarıcı Kilisesi" ne verilmek üzere yapıldığı belirtilmektedir (Nersessian, 2001:118, no.24). Triptikon açıldığında, orta levhada "Çarmıhta İsa" sahnesi görülür. İsa'nın gerildiği çarmıh biçim açısından Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki haça benzer.

Eserin malzeme, biçim ve süsleme açısından tıpkı benzeri Atina'da, Paul ve Alexandra Canellopoulos Müzesi'nde bulunmaktadır. Kaidesi ile birlikte günümüze ulaşabilen bronz haç, Batı etkili olarak nitelendirilerek 1200 sonrasına tarihlendirilmiştir (Brouskari, 1985: 152-153).

Ermeni el yazmalarında da aynı biçim, süsleme ve üslup özelliklerini gösteren haçlar tasvir edilmiştir. Rahip Grigor'un 1193-1198/99 tarihleri arasında, Kilikya'da kopya ettiği ve resimlediği L'viv İncili'nin başlangıç sayfasındaki (fol.327r) minyatür bunlardan biridir (Evans-Wixom, 1997:361-362, no.242).

Söz konusu kaçkarlar, el yazması ve el sanatı örnekleri içinde, özellikle yazıtları ile kesin tarihveren örnekler 12. yüzyıl sonu-13.yüzyılı işaret etmekte ve Anadolu Mede-

---

Khachkar: "khach"=haç, "kar"=taş anlamındadır. Kelime dilimize "taş haç, taşan haç" biçiminde çevrilebilir (Alpago Novello, Jeni vd., 1986:261; Nersessian, 2001:110). Kaçkarlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Azarian ve Manoukian 1977.

<sup>13</sup> Örnekler için bkz. Rogers, 2000:206-208, resim 2-4.

niyetleri Müzesi'ndeki haçın döneminin ve tarihinin belirlenmesinde yol gösterici olmaktadır.

Haçın göz ardı edilemeyecek bir özelliği bezemede kullanılan motifler, kompozisyon ve üsluptur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Anadolu Selçuklu Sanatı örnekleri ile karşılaştırma yapmak zorunludur. Benzer motif, kompozisyon ve üslup özellikleri 1217 tarihli Sivas, Şifaiye Medresesi portalindeki köşe sütununun bezemesinde (Ögel, 1987:13, şek.7) (Resim 9); 1228-29 tarihli Divriği Ulu Camii batı portalinin dış şeridinde (Kuban, 2001:138) (Resim 10); 1252 tarihli Erzurum, Çifte Minareli Medrese kümbetinin içindeki bezemelerde (Ögel, 1987:51,54, şek.34-35) (Resim 11-12); 1310 tarihli Erzurum Yakutiye Medresesi portalinde (Mülayim, 1982:res. 212) karşımıza çıkar (Resim 13).

Taş eserler, el sanatı ürünleri ve el yazmalarındaki haç tasvirleri Ermeni sanatında haçların belirli bir biçim ve bezeme programı olduğunu göstermektedir. Bizans sanatında olduğu gibi Ermeni sanatında da biçim genellikle Latin haçtır. Bizans haçlarında kol uçları ikişer damla, daire ve az sayıda örnekte üç yapraklı yonca ile sonlanırken, Ermeni haçlarında kol uçları üç yapraklı yonca ile biter. Ortadaki yaprağın sivri, iki yandaki yaprakların yuvarlak olması ise Ermeni kaçırlarındaki haçların ortak özelliğidir. Bizans haçlarının yüzeyinde yazıt, figür veya değerli taşlar yer alırken, Ermeni haçlarının Anadolu Selçuklu süsleme sanatının üslup özelliklerini taşıyan, geometrik veya bitkisel motiflerle oluşturulan geçme kompozisyonları ile bezendiği görülür. Bu özellikler Ermeni haçlarını Bizans haçlarından ayıran temel unsurlardır.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki haçın, mevcut kolunun üç yapraklı yonca ile sonlanması, ortadaki yaprağın sivri olması, yüzeyindeki birbirinin içine geçen rumilerin oluşturduğu kompozisyon ve üslup özellikleri Ermeni sanatının ürünü olduğunu gösterir. Kaçırlardaki haçlar, Atina'da Paul ve Alexandra Müzesi'ndeki tıpkı benzeri ve Selçuklu sanatındaki benzer motif ve kompozisyon repertuvan göz önüne alındığında eserin 12. yüzyıl sonu-13.yüzyıl ilk yansı arasında üretildiği kabul edilebilir.

## KAYNAKÇA

- Alpago Novello, A. Ve diğerleri. (1986). *The Armenians*. New York: Rizzoli International Publications.
- Azarian, L. Ve Manoukian, A. (1977). *Khatchkar: The Art of Khatchkars*. Documenti di Archi-tettura Armena/Documents of Armenian Architecture 2. Milano: Ares.
- Brouskari, Maria. (1985). *The Paul and Alexandra Canellopoulos' Museum -A Guide*. Athens.
- Cotsonis, John A. (1994). *Byzantine Figural Processional Crosses*, (ed. S.A. Boyd-H. Maguire), Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No.10.
- Dodd, Erica Ç. (1987). "Three Early Byzantine Silver Crosses", DUMBARTON OAKS PAPERS 41:165-179.

- Ewans, H.C. Ve W.D.Wixom (eds.). (1997). *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843-1261*, New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Galavaris, George. (1994). "The Cross In the Book of Ceremonies by Constantine Porphyrogenitus", \_\_\_\_\_ (Laskarina Bouras'a Armağan) içinde (95-99) Athens.
- Gregory, T.E. Ve A. Cutler. (1991). "Milvian Bridge", THE OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM, 2, New York, Oxford: Oxford University Press, 1375.
- Kuban, Doğan. (2001). *Divriği Mucizesi*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
- Mülayim, Selçuk. (1982). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. Selçuklu Çağı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlan.
- Nersessian, Vrej. (2001). *Treasures from the Ark. 1700 Years of Armenian Christian Art*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- Ögel, Semra. (1987). *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Talbot Rice, Tamara. (1998). *Bizans'ta Günlük Yaşam. Bizans'ın Mücevheri Konstantinopolis*, İstanbul: Göçebe Yayınlan.
- Rogers, Michael. (2000). "The Tombstones of Ahlat and Later Mediaeval Armenian Khachkars, Interrelations and Interactions (Ahlat Mezartaşları ve Geç Ortaçağ'da Kaçkarlar: İlişkiler ve Etkileşimler", ULUSLARARASI "SANATTA ETKİLEŞİM" SEMPOZYUMU, 25-27 KASIM, ANKARA 1998, BİLDİRİLER, Ankara: Türkiye İş Bankası, 206-209.









Resim 1- Haç, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, ön yüz, 12.yy. sonu-13.yy. başı (env.no.27.229.81)



Resim 2- Haç, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, arka yüz, 12.yy. sonu-13.yy. başı (env.no.27.229.81)



Resim 3- Haç, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi, bezemeden ayrıntı, 12.yy.sonu-13.yy. başı (env.no.27.229.81)



Resim 4- "Aputayli'nin kaçkanı", 1225, Londra, British Museum (env.no.M&LA 1977,5-5,1) (Nersessian, 2001: no.14)



Resim 5- Kaçkar, Saghmos savank, yaklaşık 1200 (Rogers, 2000: resim 2)



Resim 6- "Grigor Khaghbakchian'ın kaçkarı", Imirzek, 1233 (Rogers, 2000: resim 5)



Resim 7- Kaçkar, Noravan, Eghenadzor, 1308 (Rogers, 2000: resim 4)



Resim 8- Skevra Röliker-Triptikonu, 1293, St. Petersburg, Ermitage (env.no. AR 1572) (Nersessian, 2001: no.24)



Resim 9- Sivas, Şifaiye Medresesi Portali, köşe sütunu, bezemeden ayrıntı, 1217 (Ögel, 1987: şekil 7)



Resim 10- Divriği Ulu Camii, Batı Portali, dış şeritteki bezemeden ayrıntı, 1228-29 (Kuban, 2001 : 138)



Resim 11- Erzurum Çifte Minareli Medrese kümbeti, nişdeki bezemeden ayrıntı, 1252 (Ögel, 1987: şekil 34)



Resim 12- Erzurum Çifte Minareli Medrese türbesi, bezemeden ayrıntı, 1252 (Ögel, 1987: şekil 35)



Resim 13- Erzurum Yakutiye Medresesi Portali, bezemeden ayrıntı, 1310 (Mülâyim, 1982: resim 212)

